

Individualisering

FLEUR DE BEAUFORT

Op 25 oktober organiseert de VVD in samenwerking met de Prof.mr. B.M.Teldersstichting en de VVD-projectgroep Individualisering een flitscongres over individualisering en integratie. In onderstaand essay worden de begrippen individu, individualisme en individualisering nader uitgewerkt, alsmede een aantal misvattingen over deze begrippen. Het dient als achtergrondtekst bij het flitscongres. Tijdens het congres zullen na een inleiding van Fleur de Beaufort (medewerkster Teldersstichting), Uri Rosenthal (fractievoorzitter VVD Eerste Kamerfractie) en Petra van der Burg (wetenschappelijk medewerkster WI-CDA) in discussie gaan over het fenomeen individualisering en de voor- en nadelen ervan. Daarna zullen Henk Kamp (VVD-woordvoerder integratie in de Tweede Kamer) en Afshin Ellian (hoogleraar sociale cohesie, burgerschap en multiculturaliteit Universiteit Leiden) meer specifiek in debat gaan over de problemen die migranten uit overwegend collectivistische culturen kunnen ondervinden bij hun integratie in onze geïndividualiseerde samenleving. Er is voor de aanwezigen in de zaal ruim de gelegenheid tot debat met de sprekers. Partijvoorzitter Ivo Opstelten zal het congres afsluiten.¹

Subjekt duidt op iets algemeen,
persoon op iets bijzonders,
individu op iets unieks.

Manfred Frank

SOCIAAL EN MOREEL DRAMA?

Bij wijze van inleiding

Het gaat goed in Nederland. Velen zijn gelukkig met gezin, vriendenkring, baan en genoten onderwijs. Economisch gezien blijft het ook opmerkelijk goed gaan met ons land. Grote groepen burgers doen bovendien vrijwilligerswerk en overal 'knispert het van religie en behoefte aan zingeving', zo begon de christelijk gereformeerde krant *Nederlands Dagblad* onlangs een artikel met de onheilspellende titel 'Drama'.² Dit 'sociaal en moreel drama' voltrekt zich onderhuids, ondanks de hierboven vastgestelde feiten. Daar waar leeftempo en verwachtingen enorm zijn toegenomen, worden de gevolgen van ontzuiling, ontkerkelijking en individualisering goed duidelijk, aldus het *Nederlands Dagblad*. Relaties staan onder druk, mensen zijn op zichzelf aangewezen en allerlei gevaren als schooluitval, verslaving en prostitutie beperken zich niet langer tot een kleine groep mensen.

Dit blijkt uit een onderzoek van onderzoeksbureau Motivaction, waarvan in het zomernummer van *Christen Democratische Verkenningen* – het kwartaalblad van het Wetenschappelijk Instituut van het CDA – verslag wordt gedaan door Motivaction-onderzoeker Martijn Lampert. Het nummer is gewijd aan het benauwde midden in onze samenleving, de onzekere middenklasse³ met een 'schokkend gebrek aan betrokkenheid en vertrouwen'. Sinds 1997 worden jaarlijks zo'n

1 Voor meer informatie over het flitscongres www.vvd.nl of neem contact op met Fleur de Beaufort (070-3631948, debeaufort@teldersstichting.nl).

2 'Drama' in: *Nederlands Dagblad*, 13 september 2008. N.B. op dat moment ging het economisch nog erg goed in Nederland. Bij het ter perse gaan van dit nummer van *Liberaal Reveil* lijkt hier een kentering in te komen.

3 Ik gebruik het woord middenklasse hier enkel in navolging van Martijn Lampert/CDV. Zelf ben ik van mening dat het statische beeld van een klassenmaatschappij de Nederlandse samenleving geen recht doet.

duizend Nederlanders ondervraagd over hun waarden, oriëntaties, achtergronden en gedrag. Aan de hand van de uitkomsten van een schriftelijke vragenlijst worden deze respondenten in *Mentality* milieus ingedeeld, waarna wordt gekeken wat voor gedrag deze mensen vertonen.⁴ En wat blijkt? De middenklasse, nota bene de ruggengraat van onze samenleving, is verworpen tot een buitenstaander. Deze groep burgers blijkt een grote afstand tot politiek en overheid te voelen, evenals een bedreiging door globalisering en migratie. Bovendien zijn de buitenstaanders materialistisch ingesteld en op zoek naar zekerheid en maatschappelijke erkenning. Daar komt bij dat nu juist deze groep voor het grootste deel bestaat uit burgers die ontzuild en ontkerkelijkt zijn en veelal op geen enkele andere wijze spiritueel, religieus of humanistisch zijn ingesteld.

Ziehier, de gevolgen van het drama van ontzuiling, ontkerkelijking en individualisering. Het is waar dat deze middenklasse minder dan gemiddeld scoort op een waarde als gemeenschapszin, doch de bovengemiddelde score op puur hedonisme (genieten, ontspannen en plezier hebben zien als belangrijk levensdoel) wordt vervolgens wel zeer negatief uitgelegd door de onderzoeker. Dit pure hedonisme zou ertoe leiden dat middenklassers een gering vermogen vertonen zich te verbinden met een groter geheel en met medemensen die anders zijn.⁵

Vreemd genoeg – of misschien is dat niet zo vreemd? – wordt het pessimistische beeld uit *Christen Democratische Verkenningen* niet ondersteund door cijfers uit andere onderzoeken. Zo stelde het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) in 2007 nog vast dat het goed ging met Nederland en de Nederlanders. In haar tweejaarlijkse rapport *De sociale staat van Nederland* peilde het SCP dat maar liefst 82 procent van de Nederlandse bevolking gelukkig tot zeer gelukkig was. Ook het rapportcijfer voor de Nederlandse samenleving steeg ten opzichte van hetzelfde onderzoek twee jaar eerder van een 6,5 naar een 7,7.⁶ De grootscheepse internetenquête *21minuten.nl* toonde dezelfde stijgende tendens in geluksbeleving van mensen. Bovendien bleek uit deze enquête een daling van het aantal mensen dat zich zorgen maakt over de Nederlandse samenleving.⁷

Het beeld van het zich van de samenleving afwendende individu, zoals dat uit CDV naar voren komt, blijkt ook al niet in overeenstemming met de gegevens uit de onderzoeken van het SCP en *21minuten.nl*. Naast zichzelf, het gezin en de directe omgeving is ook de buurt van groot belang voor Nederlanders. Een overgrote meerderheid van de bevolking meent dat burgers zich dienen in te zetten voor het netjes en veilig houden van de buurt, het helpen van de directe burens en het aanspreken van medeburgers op ongewenst gedrag. De respondenten geven desgevraagd ook aan zich zelf aldus in te zetten voor hun buurt.⁸

Het SCP concludeert dat het ook wel meevalt met de afname van de sociale betrokkenheid. Er kan niet zozeer worden gesteld dat de mate van betrokkenheid van mensen op elkaar en de sociale samenhang afnemen, maar dat de wijze waarop burgers dingen voor elkaar doen aan wijzigingen onderhevig is. Er blijkt een behoefte aan toenemende vrijheid in het bepalen wanneer en hoe lang men zich bijvoorbeeld inzet voor de gemeenschap. Ook maken oude vormen van sociaal contact – bijvoorbeeld bij elkaar op visite gaan – plaats voor nieuwe vormen op de digitale snelweg. Hoewel dit pessimistisch gezien kan worden als een afname of verschraving van de sociale cohesie wordt dit niet als zodanig ervaren. Zelfs de deelname aan vrijwilligerswerk laat na een forse daling tussen 2002 en 2004 nu toch weer een stijging zien. Daarbij richten burgers zich vooral op mantelzorg en gezamenlijke acties voor lokale kwesties en minder op (inter)nationale kwesties.⁹

Het beeld van een 'sociaal en moreel drama', zoals dat in het *Nederlands Dagblad* wordt opgeroepen, lijkt dus zwaar overdreven. Als gebruikelijk moeten ontkerkelijking, ontzuiling en – last but certainly not least – individualisering het ontgelden bij een dergelijke pessimistische schets van de Nederlandse samenleving uit de christen-democratische

4 Martijn Lampert. 'Ontevreden in het hart van de samenleving' in: Marcel ten Hooven e.a. (red.), *Benauwd in het midden*. Christen Democratische Verkenningen, zomer 2008, pp. 26-28.

5 Ibidem, pp. 30-33.

6 Rob Bijl. 'De sociale staat van Nederland: meer ontspannen, minder meegaand' in: Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer en Evert Pommer (red.), *De sociale staat van Nederland 2007*, p. 304.

7 *21minuten.nl*. *Editie 2007*, p. 26.

8 Ibidem, pp. 31, 36-37.

9 Andries van den Broek, Jos de Haan en Joep de Hart, 'Sociale participatie' in: Bijl e.a., *De sociale staat van Nederland*, p. 201.

hoek. Deze tendensen worden veelvuldig aangewezen als de oorzaak van alle ellende waar onze samenleving mee wordt geconfronteerd. Zoals Paul Schnabel (directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau) echter terecht in de studie *Individualisering en sociale integratie* opmerkt gaat het hierbij om een historisch, sociaal en cultureel proces dat zich al eeuwen in de Westerse samenleving doet gelden en dat nog lang niet is voltooid. Dit proces is net zo onvermijdelijk als het weer in ons land, waardoor iedere oorlogsverklaring aan het fenomeen feitelijk zinloos is.¹⁰

Dit weerhield het huidige kabinet Balkenende-IV er echter niet van het woord 'individualisering' consequent uit het regeerakkoord te verwijderen, aldus informateur Herman Wijffels. Regeringspartijen CDA, ChristenUnie en PvdA meenden bij monde van hun onderhandelaars dat hun achterbannen een negatieve associatie bij dit woord hadden.¹¹ Koningin Beatrix sprak in 2007 ter gelegenheid van haar jaarlijkse Kersttoespraak ook haar zorg uit over de individualisering als bedreiging van de maatschappelijke verbondenheid. In de ogen van onze vorstin neigde de individualisering door te slaan naar puur egoïsme en deed dit afbreuk aan het algemeen belang.¹²

De angst voor individualisering zit er goed in. Zelfs in de Nederlandse liberale partij – de VVD – heerst een zekere waakzaamheid voor de woorden individu, individualisme en individualisering. In de aanloop naar een nieuwe beginselverklaring werden er verschillende debatten georganiseerd voor de leden van de partij en tijdens de discussies klonk veelvuldig de angst door dat liberalen teveel als egoïsten afgeschilderd zouden worden. Zo was het pleidooi voor de benoeming van *individuele vrijheid* als het belangrijkste liberale beginsel voor een aantal aanwezigen reden te betogen dat deze individuele vrijheid toch vooral ingebed diende te worden in het belang van een positieve beeldvorming van liberalen. Persoonlijk ben ik er erg blij mee dat Mark Rutte bij het opstellen van de concept-beginselverklaring het lef heeft gehad de individuele vrijheid te benoemen in plaats van het meer algemene en voor het overige door heel Nederland onderschreven *vrijheid*. Juist het feit dat wij als liberalen uitgaan van het individu onderscheidt ons van vrijwel alle andere partijen.¹³ Het is hoog tijd de omstreden begrippen individu, individualisme en individualisering eens onder de loep te nemen, alsmede het vermeende sociaal en moreel drama in Nederland.

OPKOMST VAN HET INDIVIDU

De term individualisering wordt vooral verbonden aan de Verlichting en de Franse Revolutie. De basis van het moderne begrip 'individu' kan echter al eerder worden gelokaliseerd. In de Renaissance begonnen individuen zich los te maken uit de samenleving waarin zij slechts gezien werden als deel van, en volkomen ondergeschikt waren aan, hun volk, hun stand, hun familie of beroepsgroep. Deze ontworsteling van de mens aan dergelijke categorieën uitte zich in zaken als kunstenaars die hun kunstwerk begonnen te signeren, daar het niet langer het bezit van bijvoorbeeld hun volk was, maar een uiting van hun eigen individuele bekwaamheid. De Zwitserse historicus Jacob Burkhardt stelde in zijn boek *Die Kultur der Renaissance in Italien* (1860) de ontwikkeling van het individu centraal. Burkhardt zag in de Italianen uit de Renaissance, mensen die langzaam maar zeker loskwamen uit hun half onderbewuste leven en zich ontwikkelden tot autonome individuen.¹⁴

Een andere ontwikkeling was de opkomst van het protestantisme, waarin de individuele geloofsbeleving van gelovigen centraal werd gesteld. In tegenstelling tot het op dat moment nog overheersende Rooms-Katholieke geloof met zijn sterk autoritair-hiërarchische karakter stelden de protestanten de individuele relatie met God centraal. Om deze individuele relatie ook daadwerkelijk mogelijk te maken werd de Bijbel in de diverse Europese talen vertaald en gebruikten protestanten de volkstaal gedurende de kerkdiensten in plaats van het voor de individuele gelovige

10 Paul Schnabel (red.), *Individualisering en sociale integratie*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, 2004, p. 7.

11 Zie onder meer: 'Kabinet schrapt individualisering', in: *Reformatorisch Dagblad*, 4 juni 2007.

12 Gepubliceerd op: www.koninklijkhuus.nl/content.jsp?objectid=23872.

13 In 1995 bracht de Teldersstichting al eens een geschrift uit rondom dit thema. Daarin wordt goed duidelijk gemaakt wat het onderscheidende karakter van liberalen is en welke misvattingen er over individualisering bestaan. K. Groenveld (vz.) G.A. van der List (sec.) ea., *Tussen vrijblijvendheid en paternalisme. Bespiegelingen over communitarisme, liberalisme en individualisering*, Geschrift 82 Prof.mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 1995.

14 Jakob Burkhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, p. 118.

onbegrijpelijke Latijn. Ook de eigen verantwoordelijkheid van gelovigen in het onderhouden van de relatie met God en vormgeven van het eigen leven kreeg een centrale positie in het protestantisme. Eén aspect van het Rooms-katholicisme waar bijvoorbeeld Luther zich fel tegen keerde was de uit de hand gelopen handel in aflaten. Gelovigen werd voorgehouden dat hun zonden zouden worden vergeven als zij maar een afaat kochten bij de kerk. Hiermee werd de eigen verantwoordelijkheid van gelovigen feitelijk een wassen neus.¹⁵

Op politiek-filosofisch vlak waren het de sociaal-contractdenkers die de bron vormden voor de moderne notie van 'het individu'. Thomas Hobbes en – met name – John Locke beschouwden mensen als op zichzelf staande wezens, los van de gemeenschap waar zij in leven. De mens is de soeverein over zichzelf en het staat hem vrij om bijvoorbeeld een contract aan te gaan. Locke was in zijn contracttheorie veel liberaler dan zijn voorganger Hobbes. Hij legde sterk de nadruk de onvervreembare individuele rechten, waarover mensen zelfstandig en soeverein kunnen beschikken. Daar waar Hobbes meende dat het individu met het aangaan van een contract deze individuele rechten overdroeg aan de soeverein, noemde Locke ze *onvervreemdbaar*. Het sociaal contract kende bij Locke duidelijk twee partijen die zich beiden aan het contract dienden te houden. Bovendien meende Locke dat individuen niets waren verschuldigd aan de maatschappij, doch enkel aan zichzelf. Niet langer ging de gemeenschap vooraf aan het individu, in tegenstelling, individuen vormden de basis en absolute voorwaarden voor de sociale verbanden.¹⁶

Verlichting, Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijd en Franse Revolutie brachten de individualisering in een stroomversnelling. Diverse Verlichtingsdenkers gingen in hun filosofieën uit van een autonoom handelend individu dat zelf het beste kon bepalen hoe zijn eigen belangen het beste waren te bereiken. In Amerika werd met de onafhankelijkheidsverklaring van 4 juli 1776 eveneens vastgelegd dat alle mensen over bepaalde onvervreembare rechten beschikten.¹⁷ In de Franse Revolutie kregen de ideeën van deze Verlichtingsdenkers daadwerkelijk gestalte. De *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* legde de onvervreembare rechten van de individuele mens vast. Beide verklaringen legden de politieke basis voor het individualisme.¹⁸

In Duitsland werd het individualisme sterk beïnvloed door de Romantiek. In tegenstelling tot het meer rationele en abstracte *Individualismus* van de voornamelijk Franse Verlichtingsdenkers lag in Duitsland de nadruk op de *Individualität*. Daarmee doelden de romantici op de unieke eigenheid van ieder individu, de originaliteit – ookwel *Eigentümlichkeit* – en daaraan gekoppeld, het belang van de zelfontplooiing. Duitse denkers als Wilhelm von Humboldt, Novalis, Friedrich Schlegel, Georg Simmel en Friedrich Schleiermacher werkten deze romantische notie van het individu verder uit. Filosoof en socioloog Simmel sprak over het nieuwe individualisme, dat hij tegenover het achttiende-eeuwse individualisme van de (Franse) Verlichting plaatste. 'Für diesen Individualismus – man könnte ihn den qualitativen nennen gegenüber dem quantitativen des 18. Jahrhunderts oder den der Einzigkeit gegenüber dem der Einzelheit – war die Romantik vielleicht der breiteste Kanal, durch den er in das Bewusstsein des 19. Jahrhunderts einfluss.'¹⁹

Geleidelijk ontwikkelde de Duitse variant van het individualisme zich tot een organisch, meer nationalistisch getinte vorm. De individuen gingen daarbij op in de organische eenheid van het Volk. De delen (individuen) vormen samen het geheel dat feitelijk meer is dan een optelsom van die delen. Zij hebben elkaar nodig bij de ontwikkeling van hun eigen individualiteit en stellen deze ook ter beschikking van het geheel. 'Diese Auffassung und Aufgabe des Individuums weist in ihrer rein gesellschaftlichen Wendung ersichtlich auf die Herstellung eines höheren Ganzen aus den so differenzierten Elementen hin. Je eigenartiger die Leistung (aber auch die Bedürfnisse) des Einzelnen, desto dringender ist die gegenseitige Ergänzung, desto höher erhebt sich über die arbeitsteiligen Glieder der Gesamtorganismus, der aus

15 Frits de Lange, *Individualisme. Een partijdig onderzoek naar een omstreden denkwijze*, Kampen, 1989, pp. 102-105.

16 J. Bussemaker, 'Hedendaagse politieke stromingen en individualisering. Een gevecht om historische erfenissen en modernisering' in: J. van Vugt (red.), *Individualisering. Elf studies over individualisering: politiek, maatschappelijk leven, kerk en theologie, vrouw en subject*, Nijmegen, 1998, pp. 19-20. Zie ook: De Lange, *Individualisme*, p. 106.

17 Merk wel op dat er destijds nog geen sprake was van gelijke rechten voor man en vrouw. Met het individu werd doorgaans de man bedoeld.

18 De Lange, *Individualisme*, p. 111.

19 Georg Simmel, *Grundfragen der Soziologie. Individuum und Gesellschaft*, Berlin en Leipzig, 1917, p. 78; Steven Lukes spreekt hier van 'Individualism of uniqueness' tegenover 'Individualism of singleness'.

ihnen zusammenwächst und ihre ineinandergreifenden Wirkungen und Gegenwirkungen einschließt und vermittelt. Die Besonderheit der Individuen fordert eine Verfassungsmacht, die dem Einzelnen seinen Platz anweist, aber damit auch zum Herrn über ihn wird. Darum schlägt dieser Individualismus (die Freiheit auf ihren rein innerlichen Sinn beschränkend) leicht in antiliberalen Neigungen um und bildet auch so das volle Gegenstück zu dem des 18. Jahrhunderts, der aus seinen atomisierten und principieel als ununterschieden gesetzten Individuen consequenterweise gar nicht zu der Idee einer Gesamtheit als eines aus mannigfaltigen Gliedern vereinheitlichten Organismus gelangen konnte.²⁰

ASPECTEN VAN INDIVIDUALISME

'Der Ausdruck "Individualismus" umfasst das denkbar Heterogenste²¹, stelde Max Weber vast in een voetnoot van zijn klassiek geworden studie naar de geest van het kapitalisme, *Die protestantische Ethik und der "Geist" des Kapitalismus*. Hij voegde eraan toe dat een grondige begripsanalyse van de term individualisme toch zeker interessant zou zijn. Het is onmiskenbaar een feit dat individualisme een veelomvattend begrip is, dat bovendien op zeer uiteenlopende wijzen wordt gebruikt. Uit de voorgaande historische schets van de *Werdegang* van het individu kwam al duidelijk naar voren dat de bron van het individualisme kan worden gezocht in zeer uiteenlopende historische processen, zoals de Renaissance, de Reformatie, de Verlichting, de Franse Revolutie en de Romantiek. Het huidige individualisme is aan ieder van deze ontwikkelingen schatplichtig.

De Engelse filosoof Steven Lukes benoemt in zijn boek *Individualism* vier aspecten van individualisme, welke kunnen helpen bij de definiëring van het begrip. In het hiernavolgende zal ik deze aspecten van individualisme benoemen en toelichten.

Individuele waardigheid

Een eerste belangrijk aspect van individualisme is de intrinsieke waarde – of waardigheid – die aan het individu wordt toegekend. Hoewel er al aan het einde van de Middeleeuwen een denker was, de filosoof William Ockham, die niet in eerste instantie naar het geheel – de samenleving –, maar naar de delen – de individuen – keek, werd tijdens de Renaissance voor het eerst openlijk over de verheven waarde van individuen gesproken. Humanisten als Petrarca – 'nothing is admirable but the soul in comparison to which if it is great nothing is great' –, Gianozzo Manetti en Pico della Mirandola bezongen de menselijke waardigheid. Daarbij ging het nog niet zozeer om individuen afzonderlijk, maar om enkele uitzonderlijk getalenteerde mensen.²²

Deze aanzet werd door Verlichtingsdenkers verder uitgewerkt. Zo meende Jean-Jacques Rousseau dat 'man is too noble a being to serve simply as the instrument for others [...]'.²³ Verreweg de bekendste vastlegging van de menselijke waardigheid is van Immanuel Kant, die in zijn *Grundlegung zur metaphysik der Sitten* stelt dat mensen nooit gebruikt mogen worden als middel, maar altijd een doel in zichzelf zijn. Rationele wezens, aldus Kant, 'worden personen genoemd omdat hun natuur hen reeds onderscheidt als doelen op zichzelf, dat wil zeggen: als iets dat niet slechts als middel gebruikt mag worden en dus in zoverre alle willekeur inperkt (en een voorwerp van achting is). Zij zijn derhalve niet zo maar subjectieve doelen, wier bestaan als effect aan onze handeling een waarde voor ons heeft, maar objectieve doelen, dat wil zeggen: dingen wier bestaan doel is op zichzelf, en wel zodanig dat in diens plaats geen ander doel gesteld kan worden waartoe zij enkel als middel dienst zouden moeten doen, want zonder een dergelijk doel zou nergens iets van absolute waarde worden aangetroffen'.²⁴

Tegenwoordig wordt de gelijkwaardigheid van individuen algemeen erkend. Dit is overigens iets heel anders dan gelijkheid. Individuen zijn niet gelijk, integendeel, zij verschillen fundamenteel op allerlei vlakken, zoals bijvoorbeeld geslacht, ras, afstamming en intelligentie. Onafhankelijk van deze verschillen is ieder mens van gelijke waarde.

20 Simmel, *Grundfragen der Soziologie*, p. 78.

21 Max Weber, *Die protestantische Ethik und der „Geist“ des Kapitalismus*, Weinheim, 1993, p. 63.

22 Lukes, *Individualism*, p. 47.

23 Geciteerd bij: Lukes, *Individualism*, p. 49.

24 I. Kant, *Fundering van de metafysica van de zeden*, Amsterdam, 2002, p. 84.

Individuele autonomie

Naast de ultieme waardigheid van een individu is de individuele autonomie of zelfbepaling een aspect van het individualistisch mensbeeld. Mensen worden in hun denken, doen en laten eerst en vooral geleid door hun eigen wil en pas in tweede instantie door invloeden die zich buiten hun directe controle bevinden. De christelijke Middeleeuwse filosoof Thomas van Aquino was de eerste die de notie van menselijke autonomie erkende en zich daarmee tegen de gangbare doctrine keerde, welke stelde dat mensen in hun handelen geleid werden door een (goddelijke) superieur. Aquino meende dat 'everyone is bound to examine his own actions in the light of the knowledge which he has from God'.²⁵ Zoals al eerder aangehaald borduurde het protestantisme hierop voort door de individuele geloofsbeleving centraal te stellen en de verantwoordelijkheid voor de relatie met God bij iedereen individueel te leggen. Luther verving het collectieve geloof, zoals dat jarenlang door de kerk was vormgegeven, door het geloof van autonome mensen.

De Verlichting bracht de idee van individuele autonomie in een stroomversnelling. Met name Baruch de Spinoza en Immanuel Kant hielden zich in hun filosofieën uitgebreid bezig met het vraagstuk der autonomie. Voor Spinoza waren vrijheid en autonomie onlosmakelijk met elkaar verbonden; een vrij individu diende zich dan ook actief te bedienen van de hem gegeven mogelijkheid tot nadenken en reflectie. Vrijheid behelsde in de ogen van Spinoza feitelijk een speciale vorm van autonomie, welke bestaat uit: 'the integration of all [a man's] desires and aversions into a coherent policy, the policy of developing his own powers of understanding, and of enjoying his active energies'.²⁶

Evenals Spinoza verbond ook Immanuel Kant de idee van vrijheid onlosmakelijk met het concept van autonomie. Hij ging echter nog een stapje verder en koppelde het tweetal vrijheid en autonomie aan het universele principe van de moraliteit. 'Als een redelijk, dus tot de intelligibele wereld behorend wezen kan de mens de causaliteit van zijn eigen wil nooit anders denken dan onder de idee van de vrijheid. Want onafhankelijkheid van de bepalende oorzaken van de zintuiglijke wereld (die de rede altijd aan zichzelf moet toekennen) is vrijheid'.²⁷

Autonomie wordt ook vaak verbonden aan de zogenaamde positieve vrijheid – 'vrijheid tot' – in tegenstelling tot de negatieve vrijheid – 'vrijheid van'. Isaiah Berlin omschrijft deze positieve vrijheid in zijn beroemde essay *Two concepts of liberty* als de wens van het individu om zijn eigen heer en meester te zijn, feitelijk om autonoom te kunnen zijn. Hij omschrijft het als volgt: 'I wish my life and decisions to depend on myself, not on external forces of whatever kind. I wish to be the instrument of my own, not other men's, acts of will. I wish to be a subject, not an object; to be moved by reasons, by conscious purposes, which are my own, not by causes which affect me, as it were, from outside. I wish to be somebody, not nobody; a doer – deciding, not being decided for, self-directed and not acted upon by external nature or by other men as if I were a thing, or an animal, or a slave incapable of playing a human role, that is, of conceiving goals and policies of my own and realising them. This is at least part of what I mean when I say that I am rational, and that it is my reason that distinguishes me as a human being from the rest of the world'.²⁸

Individen hebben van nature de potentie om volledig autonoom in hun denken te zijn. Echter in hun handelen kan deze autonomie nog al eens worden ingeperkt doordat zij over onvoldoende positieve vrijheid beschikken. Vandaar dat Berlin naast de negatieve vrijheid ook – tot op zekere hoogte – het belang van positieve vrijheid benadrukt. Vandaag de dag kunnen wij vaststellen dat onze verzorgingsstaat, en daarmee inderdaad de positieve vrijheid, de individualisering verregaand mogelijk heeft gemaakt. Positieve vrijheden die de overheid waarborgt met behulp van sociale zekerheid, kinderbijslag, huurtoeslag et cetera, maken mensen minder afhankelijk van elkaar.²⁹

Liberale filosofen als John Stuart Mill en Alexis de Tocqueville maakten zich in de negentiende eeuw reeds zorgen over de macht van de meerderheid met z'n eis van conformiteit. Mill sprak in deze over de degeneratie van mensen tot 'industrious sheep'. Ook anno 2008 kunnen wij deze druk van conformiteit vaststellen, zoals Mark Rutte deed in de beginselverklaring, waarin hij de oorlog verklaarde aan de 'terreur van de middelmaat'. Voor liberalen blijft vaststaan dat mensen

25 Geciteerd bij: Lukes, *Individualism*, p. 52.

26 Geciteerd bij: Lukes, *Individualism*, p. 54.

27 Kant, *Fundering voor de metafysica van de zeden*, p. 117.

28 Berlin, 'Two Concepts of Liberty' in: idem, *Four Essays on Liberty*, Oxford, 1969, p. 131.

29 Schnabel, *Individualisering en sociale integratie*, pp. 13-14.

als individuen behept met de rede in wezen de potentie hebben zich van de rede te bedienen en aldus autonoom tot hun keuzen te komen. Dat zij zich daarbij laten beïnvloeden door hun omgeving doet geen afbreuk aan deze individuele autonomie, mits de beïnvloeding vrijblijvend is en het voor mensen mogelijk blijft om afwijkende keuzen te maken.³⁰

Privacy

Een derde aspect van het individualistisch mensbeeld is de notie van privacy; de erkenning dat ieder individu over een eigen domein beschikt, waarbinnen hij met rust gelaten wordt. John Stuart Mill is de liberale filosoof die het belang van dit eigen domein voor individuen heeft benadrukt. Het individu is, aldus Mill, soeverein over zichzelf, meer specifiek over zijn eigen lichaam en geest. 'Er bestaat een handelingsfeer waarbij de maatschappij, als onderscheiden van het individu, niet of slechts indirect betrokken is; deze omvat het geheel van iemands leven en gedrag voor zover dit alleen hemzelf aangaat, of als het ook anderen aangaat, alleen met hun vrijwillige en eerlijk verworven instemming en medewerking.'³¹

Dit eigen domein omvat 'ten eerste de wereld van het innerlijk bewustzijn: het vereist vrijheid van geweten, in de ruimste zin; vrijheid van denken en voelen; volstrekte vrijheid van opvattingen en gezindheid over alle onderwerpen, praktisch of speculatief, wetenschappelijk, moreel of theologisch [en] de vrijheid om opvattingen kenbaar te maken en te publiceren [...]; ten tweede vereist dit beginsel dat wij vrij zijn om onze bezigheden te kiezen; om ons te gedragen zoals wij willen, met alle gevolgen van dien, zonder hinder van onze medemensen, zolang wij hen niet schaden, ook al vinden zij ons gedrag dwaas, verkeerd of verdorven. Uit deze vrijheid van het individu volgt, binnen dezelfde grenzen, als derde de vrijheid van vergadering; de vrijheid om bijeen te komen met elk doel dat anderen niet schaadt.'³²

Benjamin Constant – door Isaiah Berlin de 'most eloquent of all defenders of freedom and privacy'³³ genoemd – verdedigt ook het individuele recht op privacy. 'Everything which does not interfere with order; everything which belongs only to the inward nature of man, such as opinion; everything which, in the expression of opinion, does not harm others [...]; everything which, in regard to industry, allows the free exercise of rival industry – is individual and cannot legitimately be subjected to the power of society.'³⁴ Zowel Mill als ook Constant benadrukken het belang voor het individu van het najagen van het eigen geluk en het eigen goed op ieders eigen manier.

Individuele ontplooiing

Het vierde aspect van het individualistische mensbeeld – de zelfontplooiing – is, zoals eerder werd aangetoond, van origine een idee uit de Duitse Romantiek. Het individualisme werd daar veel minder overheerst door de rede, en meer door het gevoel. Ieder individu diende zo optimaal mogelijk de kans en ruimte te krijgen om zijn eigen unieke individualiteit te ontwikkelen. Deze zelfontplooiing is een belangrijk aspect van het individualisme, welke dankzij Mill een belangrijke plek in de liberale filosofie heeft gekregen. Daarbij werd Mill in belangrijke mate beïnvloed door de Duitse Romantische denker Wilhelm von Humboldt.³⁵

In zijn autobiografie erkent Mill nadrukkelijk zijn schatplichtigheid aan Von Humboldt, wanneer hij de kern van zijn werk *On Liberty* uit de doeken doet. In deze kern wordt het belang benadrukt van de grote variëteit aan karakters in een samenleving en de noodzaak aan deze diversiteit aan individuen de mogelijkheid te geven zich te ontwikkelen in ontelbare en soms ook botsende richtingen. Hierbij refereert Mill aan de doctrine van de *Individualität* zoals die door een hele school van Duitse denkers is neergezet.³⁶ 'Van alle dingen die de mensen tot stand hebben gebracht, van alle dingen waar-

30 Zie voor een uitvoerige uiteenzetting rondom autonomie in de huidige tijd: Esther de With e.a., *De autonome mens. Nieuwe visies op gemeenschappelijkheid*, Amsterdam, 2007.

31 John Stuart Mill, *Over vrijheid*, p. 46.

32 Ibidem, p. 47.

33 Berlin, 'Two concepts of liberty', p. 126.

34 Geciteerd bij: Lukes, *Individualism*, p. 64.

35 De redacteur van Humboldt's werk *Limits of state action* heeft deze beïnvloeding van Mill door Von Humboldt goed duidelijk gemaakt door de uitgave te voorzien van een tabel waarin de vindplaatsen van bepaalde ideeën in het werk van beide filosofen zijn terug te vinden. Zie: Wilhelm von Humboldt, *The limits of state action*, J.V.V. Burrow (ed.), Indianapolis, 1993, pp. 149-151.

36 John Stuart Mill, *Autobiography*, New York, 1960, pp. 177-179.

van men de vervolmaking en de verfraaiing terecht als een levenstaak kan zien, is de mens zelf stellig het belangrijkste.’

In *On Liberty* beschrijft Mill deze Duitse *Individualität* met behulp van de metafoor van een boom. ‘De menselijke natuur is geen machine die men naar een model kan bouwen en precies dat werk kan laten doen waarvoor hij gemaakt is, maar een boom, die naar alle kanten moet kunnen uitgroeien en zich moet kunnen uitbreiden, in overeenstemming met de innerlijke krachten die er een levend ding van maken.’³⁷

INDIVIDUALISERING EN DE MISVATTINGEN

Individualisering wordt maar al te vaak aangewezen als de belangrijkste veroorzaker van allerlei problemen in de samenleving. Deze toewijzing van de zwarte piet berust grotendeels op misvattingen over aard en wezen van individualisering. In de voorgaande paragraaf is afdoende duidelijk geworden wat wordt bedoeld met individualisme en welk mensbeeld daaraan ten grondslag ligt. Tegenstanders van individualisering stellen individualisme op één lijn met egoïsme en individualisering met atomisering. Allerlei wantoestanden, zoals mensen die komen te overlijden en dan pas na dagen in hun huis worden gevonden of kinderen die niet meer vanzelfsprekend naar hun bejaarde ouders omkijken worden dan geweten aan egoïstische individuen die geen oog meer zouden hebben voor hun medemensen.

Deze kritiek op het individualisme en individualisering is van alle tijden. Al tijdens de Franse Revolutie stonden tegenstanders van het opkomende individualisme klaar met hun retoriek tegen dit proces. De critici meenden destijds niet alleen dat de ideeën van de achttiende-eeuwse individualistische denkers verwerpelijk waren, doch ook extreem gevaarlijk voor het voortbestaan van de maatschappij. Individualisten ondermijnden in hun ogen de samenleving, het gezag en de natuurlijke autoriteit van religie door het individu volledig soeverein over zichzelf te verklaren.³⁸

De filosoof en conservatieve politicus Edmund Burke legde al in 1790 in zijn werk *Reflections on the Revolution in France* vast wat er in zijn ogen mis was met het wereldbeeld dat aan de revolutionaire Verklaring van de Rechten van de Mens ten grondslag lag. Het feit dat de maatschappij werd gereduceerd tot iets wat niet veel meer was dan een opstelsom van geïsoleerde atomen deed de werkelijkheid geen recht. Burke zag de maatschappij als een natuurlijk model van gemeenschapsvorming waarin gemeenschapsbanden, normen, tradities en solidariteit overheersten. De reductie van de maatschappij door de revolutionaire denkbeelden kon ertoe leiden dat ‘the commonwealth itself would, in a few generations, crumble away, be disconnected into the dust and powder of individuality, and at length dispersed to all the winds of heaven.’³⁹ Om de gevaren van de revolutie tegen te gaan, was het in de ogen van Burke nodig dat ‘the inclinations of men should frequently be thwarted, their will controlled, and their passions brought into subjection’.⁴⁰ Uiteindelijk was de conservatieve denker ervan overtuigd dat ‘Individuals pass like shadows; but the commonwealth is fixed and stable’, zoals hij al in 1780 tijdens een toespraak stelde.⁴¹ Individuen waren in de ogen van conservatieven ondergeschikt aan collectiviteiten zoals de natie.

Katholieke restauratiedenkers keerden zich in de negentiende eeuw ook fel tegen het opkomende individualisme, dat zij sterk aan het protestantisme verbonden. De Franse denker Joseph de Maistre meende dat de sociale samenhang ten onder dreigde te gaan als gevolg van een teveel aan vrijheid en gebrek aan religie. De beangstigende toename van *l'esprit particulier* verzwakte in de ogen van De Maistre alle autoriteit. Het protestantisme met zijn nadruk op de individuele geloofsbeleving was in de ogen van de katholieke denker de bron van de ellende.⁴² Individuen dienden onderworpen te zijn aan de wil van God en dus aan de kerk als uitvoerend instituut van Gods wil. De Fransman Louis Veuillot was het helemaal met De Maistre eens en schreef in 1843 dat Frankrijk toch vooral behoefte had aan religie, welke harmonie, eenheid, patriotisme, vertrouwen en deugdzaamheid zou (terug)brenge(n). ‘The evil which plagues France is not unknown; everyone agrees in

37 Mill, *Over vrijheid*, p. 107.

38 Steven Lukes, *Individualism*, Oxford, 1973, pp. 5-6.

39 E. Burke, *Reflections on the Revolution in France*, Londen, 1790, p. 194

40 *Ibidem*, p. 195.

41 E. Burke, ‘Speech on the Economic Reform’, geciteerd bij: Lukes, *Individualism*, p. 5.

42 Bussemaker, ‘Hedendaagse politieke stromingen en individualisering’, p. 21; Steven Lukes, *Individualism*, p. 4-5. Merk hierbij wel op dat inmiddels ook het protestantisme zich tegen het proces van Individualisering keert.

giving it the same name: *individualism*. It is not difficult to see that a country where individualism reigns is no longer in the normal conditions of society, since society is the Union of minds and interests, and individualism is division carried to the infinite degree. All for each, each for all, that is society; each for himself, and thus each against all, that is individualism.⁴³

Individualisme ≠ egoïsme

Het citaat van Veuillot typeert het kamp der radicale tegenstanders van individualisme. Franse liberalen kenmerkten zich in de negentiende eeuw door een meer genuanceerde positie in het debat rondom individualisme. Hoewel zij het belang, alsmede de voordelen en mogelijkheden van individualisme inzagen, hielden zij ook oog voor de naar hun mening mogelijke gevaren van naar egoïsme doorgeslagen individualisme. Zo erkende de klassiek liberale politicus Benjamin Constant: 'when all are isolated by egoism, there is nothing but dust, and at the advent of a storm, nothing but mire'.⁴⁴

Evenals Constant nam ook de Franse denker Alexis de Tocqueville een meer genuanceerde positie in. Op zijn reis door Amerika schreef de Tocqueville een tweedelig werk over de Amerikaanse democratie. Eén van zijn conclusies was dat individualisering niet iets was om te verafschuwen of te omarmen, doch een onvermijdelijk gevolg van een democratische, liberale maatschappij. Terwijl de ondeugd van het egoïsme juist van alle tijden was, kon er tijdens het *ancien regime* in de ogen van Tocqueville geen sprake zijn van individualisering, daar het individu destijds, anders dan in een liberale en democratische samenleving, altijd tot een groep behoorde en als zodanig dus helemaal niet bestond.⁴⁵ Overigens bestond er toen wel degelijk al egoïsme, maar dat was gekoppeld aan groepen. Eens te meer een argument dat individualisme en egoïsme niet één en hetzelfde zijn.

Tocqueville meende dat individualisme niet zonder meer vrij van gevaren was. Om dit duidelijk te maken omschrijft hij het onderscheid tussen egoïsme en individualisme. 'Egotism is a passionate and exaggerated love of self, which leads a man to connect everything with its own person, and to prefer himself to everything in the world. Individualism is a mature and calm feeling, which disposes each member of the community to sever himself from the mass of his fellow-creatures; and to draw apart with his family and his friends; so that, after he has thus formed a little circle of his own, he willingly leaves society at large to itself. Egotism originates in blind instinct: individualism proceeds from erroneous judgment more than from depraved feelings; it originates as much in the deficiencies of the mind as in the perversity of the heart.'⁴⁶

Hoewel Tocqueville in zijn definitie geen recht doet aan de verschillende aspecten van individualisme, zoals die hierboven uiteen zijn gezet, maakt hij wel duidelijk dat er een verschil bestaat tussen egoïsme en individualisme. Daar waar egoïsme een 'ieder voor zich' is en destructieve gevolgen kan hebben, biedt individualisme juist mogelijkheden voor individuen. Ik spreek hier nadrukkelijk van de destructieve gevolgen die egoïsme kan hebben. Liberalen zijn er immers van overtuigd dat het najagen van het eigenbelang niet per definitie negatief is of altijd ten koste van anderen gaat. Egoïsme hoeft dan ook niet negatief te zijn.⁴⁷ Eigenbelang en algemeen belang lijken vaak elkaars tegengestelden, doch liggen in werkelijkheid juist in elkaar verlengde. Adam Smith maakte dit in *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* goed duidelijk met de beroemd geworden uitspraak dat wij onze dagelijkse maaltijden niet danken aan de welwillendheid van de bakker, de slager en de bierbrouwer, maar aan hun welbegrepen eigenbelang.⁴⁸

43 Geciteerd bij: Lukes, *Individualism*, p. 9.

44 Ibidem, p. 12.

45 Alexis de Tocqueville, *On democracy, revolution, and society. Selected writings*, (edited by John Stone and Stephen Mennell), Chicago and Londen, 1980, pp. 293-300. De onvermijdelijkheid van het historisch proces van individualisering – iets wat tegenwoordig toch nog maar al te vaak wordt ontkend – werd dus in de negentiende eeuw al door sommigen onder ogen gezien.

46 Ibidem, p. 293.

47 Zo bewijst bijvoorbeeld de onderzoeker die uit de 'egoïstische' zucht naar eeuwige roem hard zijn best doet om een medicijn tegen AIDS te ontwikkelen de samenleving een grote dienst. Voor de patiënt maakt het daarbij totaal geen verschil of de arts uit zucht naar roem handelde of om zijn medemens een dienst te bewijzen. Voorbeeld ontleend aan: P.G.C. van Schie, 'Het liberalisme' in: G.J. den Besten e.a. (red.), *Mens & Medemens. Geestelijke stromingen in onze samenleving*, Groningen en Houten, 2005, pp. 283-299; 290.

48 A. Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, Suffolk, 1976 [1776], pp. 118-119; [...] each individual, when it is grown up to maturity, is entirely independent, and in its natural state has occasion for the assistance of no other living creature. But man has almost constant occasion for the help of his brethren, and it is in vain for him to expect it from their benevolence only. He will be more likely to prevail if he can interest their self-love in his favour, and show them that it is for their own advantage to do for him what he requires of them. It is not from the benevolence of the butcher, the brewer, or the baker that we expect our dinner, but from their regard to their own interest. We address ourselves, not to their humanity but to their self-love, and never talk to them of our own necessities but of their advantages.

Individualisme – met de erkenning van de intrinsieke waarde, de individuele autonomie, het recht op privacy en de mogelijkheden tot zelfontplooiing – heeft dus niets met egoïsme te maken. Deze angst van velen, vroeger en nu, is ongegrond en berust op een verkeerd begrip van het fenomeen individualisme.

Individualisering ≠ atomisering

Als gesproken wordt over het proces van individualisering – de afnemende afhankelijkheid van individuen van traditionele maatschappelijke verbanden – gaat dat over het algemeen gepaard van de angst voor sociale desintegratie. Individualisering wordt dan gelijk gesteld met het totaal verbreken van allerlei sociale banden. Zoals in geschrift 82 van de Teldersstichting al wordt opgemerkt gaat het bij individualisering niet zozeer om het verbreken van bindingen, als wel om het lossen maken van die bindingen.⁴⁹ Bovendien gaan individuen nieuwe en andere verbanden aan dan de traditionele vaststaande en daar komt bij dat aan verbanden ook op een andere manier vorm wordt gegeven.

Individualisering en atomisering worden vaak aan het liberalisme gekoppeld. Liberalen zouden in deze visie een atomistisch – want individualistisch – mensbeeld voorstaan en weigeren het belang van sociale cohesie te erkennen. De veelgehoorde verdachtmaking van het atomistische liberale mensbeeld is echter volstrekt onhoudbaar. Heleen Dupuis – Eerste Kamerlid voor de VVD – en Patrick van Schie – directeur van de Teldersstichting – hebben onlangs in de *Liberale Spiegel* twaalf vooroordelen over het liberalisme op krachtige wijze weerlegd.⁵⁰ Eén van die vooroordelen betreft het vermeende egoïstische en asociale karakter van de liberale filosofie. Op niet mis te verstane wijze maken de auteurs duidelijk dat het mensbeeld van liberalen feitelijk veel socialer is dan dat van gemeenschapsdenkers. Liberalen gaan ervan uit dat de behoefte aan gezelschap en sociale contacten mensen over algemeen eigen is en individuen dus uit zichzelf verbanden aangaan. Slechts een enkeling zal ervoor kiezen in volkomen eenzaamheid als kluizenaar door het leven te gaan.⁵¹ Het is voor liberalen essentieel dat relaties zoveel mogelijk uit vrije wil, naar eigen keuze en inzicht, worden gevormd. Daarbij is vrije toe- én uittreding van groot belang. Anders dan gemeenschapsdenkers vinden liberalen dat mensen geen hulp nodig hebben – bijvoorbeeld in de vorm van subsidies – bij het aangaan van verbanden. Sociale cohesie komt van onderop en ontstaat uit vrije wil.⁵²

Een prachtig voorbeeld van een nieuwe vorm van sociale cohesie is bijvoorbeeld de ‘club van 100’ – inmiddels omgedoopt tot de ClubRVU.⁵³ Dit initiatief ontstond op internet en is inmiddels uitgegroeid tot een enorm netwerk waar mensen hulpvragen kunnen stellen, hun diensten kunnen aanbieden of bijvoorbeeld lotgenoten kunnen vinden. Zo ontstaat er een heel nieuw netwerk van mensen die elkaar (nog) niet kennen, maar via internet met elkaar in contact komen en elkaar helpen. Omroep RVU heeft de site inmiddels geadopteerd en gekoppeld aan radio en televisieprogramma’s. Onlangs verscheen bijvoorbeeld op TV een jongen die via de site bedrijven had opgeroepen hun oude computers bij hem in te leveren. De jongeman knapt deze computers op en geeft ze – ook weer via de site – aan mensen die geen geld hebben voor een computer, maar deze wel nodig hebben voor bijvoorbeeld school of studie. De hulpverlener gaf desgevraagd aan dat het idee was ontstaan door het gemis van een computer in zijn eigen jeugd.

INDIVIDUALISERING EEN SOCIAAL EN MOREEL DRAMA?

Is er nu in Nederland sprake van een sociaal en moreel drama als gevolg van ontzuiling, ontkerkelijking en individualisering? Het is zonder meer een feit dat er de laatste decennia veel veranderd is in Nederland en ook in de toekomst nog veel zal veranderen. Het is ook zonder meer een feit dat het proces van individualisering daar voor een belangrijk deel ‘schuldig’ aan is. De vraag is hier natuurlijk wel of dit een drama is? Heeft individualisering niet juist ontzettend veel mogelijk gemaakt voor mensen? De emancipatoire kracht die in de jaren ’70 en ’80 van de vorige eeuw aan individuali-

49 Groenveld, *Tussen vrijblijvendheid en paternalisme*, p. 16.

50 Heleen Dupuis en Patrick van Schie, ‘Liberale Spiegel. Reflecties op twaalf vooroordelen over het liberalisme’ in: *Liberaal Reveil* 48;1, 2008, pp. 21-29.

51 Mocht een individu daar inderdaad voor kiezen, dan laat een liberaal die mens daarin vrij.

52 Dupuis en Van Schie, ‘Liberale spiegel’, p. 23.

53 Zie: <http://clubvan100.rvu.nl/>.

sering werd toegeschreven (en die maakte dat ook linkse communitaristen het proces voorzichtig omarmden) heeft plaatsgemaakt voor een veroordeling van het fenomeen. Daar waar destijds de toenemende mogelijkheden voor individuen – niet in de laatste plaats de achterban van links – als zodanig positief werden ervaren dat eventuele nadelen vergeten leken te worden, lijken momenteel alle kansen die individualisering biedt vergeten.⁵⁴

Individualisering uit zich bijvoorbeeld in een grote toename van het aantal huishoudens en dan met name het aantal kleine en eenpersoonshuishoudens. Jongeren gaan eerder het huis uit, blijven langer zelfstandig wonen voordat ze gaan samenwonen of trouwen en ouderen blijven langer op zichzelf wonen. Bovendien neemt het kindertal per huishouden af en neemt het aantal echtscheidingen toe. Ook binnen de huishoudens neemt de individualisering toe. Was het vroeger nog normaal om bij een huwelijk als vrouw de naam van de man aan de te nemen, tegenwoordig kiezen vrouwen er steeds vaker voor hun eigen naam te houden. Dit wordt ervaren als zelfstandigheid en het behoud van de eigen identiteit. Kinderen noemen hun ouders steeds meer bij de voornaam in plaats van het gebruikelijke 'mama' en 'papa'. Ook wordt steeds minder in gemeenschap van goederen getrouwd, echtelieden blijven vaker over hun eigen inkomen beschikken. Partners houden steeds meer hun eigen vriendenkring en besteden afzonderlijk van elkaar delen van hun vrije tijd. In toenemende mate heeft iedereen in huis een eigen kamer, al dan niet voorzien van een eigen computer en televisie. De invoering van centrale verwarming is er mede oorzaak van geweest dat de woonkamer als centrale plaats steeds meer is verdwenen.⁵⁵

Een ander gebied waar individualisering zich manifesteert is de arbeidsmarkt. Steeds meer vrouwen bouwen aan een eigen carrière naast het gezin. Daar waar de vrouw vroeger thuis bleef zodra er kinderen kwamen, bieden kinderdagverblijven en naschoolse opvang nu uitkomst. Hoewel er – al dan niet door eigen keuze – nog steeds een duidelijk verschil zichtbaar is tussen mannen en vrouwen voor wat betreft het aantal arbeidsuren, krijgen vrouwen steeds meer de kans zich te ontplooiën na hun opleiding. Daar komt bij dat jongeren tegenwoordig bewust een eigen keuze voor een bepaalde studie en carrière maken, terwijl het vroeger vanzelfsprekender was dat kinderen een opleiding en loopbaan volgden die in het verlengde van die van hun ouders lag – als er al niet een bedrijf was dat overgenomen diende te worden. Gekoppeld aan de arbeidsmarkt is ook het autobezit geïndividualiseerd. Gezinnen beschikken vaak over twee auto's en op weg naar het werk staat vrijwel iedereen in zijn eigen auto in de file. Ook buiten het werk om wordt steeds meer gebruik gemaakt van de auto voor recreatief gebruik of de dagelijkse boodschappen. De poging van overheidswegen mensen te stimuleren meer samen gebruik te maken van de auto – het carpoolen – heeft naar verhouding weinig vruchten afgeworpen.

De sociale participatie wordt ook beïnvloed door het proces van individualisering. Zoals reeds in de inleiding is uiteengezet neemt de sociale participatie niet zozeer af, doch is onderhevig aan verandering. Hoewel de frequentie van sociale contacten niet is afgenomen, daalt de gemiddelde duur van contacten wel. Dit uit zich echter niet in een toegenomen gevoel van sociaal isolement. Nederlanders geven in grote getale aan over vrienden te beschikken waar ze terecht kunnen en die hen echt begrijpen. Slechts een hele kleine – afnemende – groep mensen voelt zich soms van andere mensen geïsoleerd. De individualisering van woonsituatie, van gezinsleven of de toegenomen arbeidsactiviteit leidt niet tot een (gevoel van) toegenomen sociaal isolement. Integendeel: mensen tonen zich zeer tevreden met hun leven en tijdsbesteding. Bovendien wordt in de angst voor sociaal isolement volledig voorbijgegaan aan eenzaamheid die individuen kunnen voelen binnen een groep waar zij niet vrijwillig voor hebben gekozen.

Nieuwe vormen van communicatie veranderen ook het soort contact. Zo lijkt de computer op het eerste gezicht contacten te reduceren tot het beeldscherm. Mensen hoeven elkaar niet meer fysiek op te zoeken, maar kunnen van achter hun PC op allerlei manieren contacten onderhouden met anderen. Toch is juist de computer een nieuw communicatiemiddel dat ervoor zorgt dat mensen over een veel groter gebied allerlei sociale contacten kunnen onderhouden.

54 Jaap van der Stel, 'Individualisering, zelfbeheersing en sociale integratie' in: Schnabel, *Individualisering en sociale integratie*, p. 96.

55 Schnabel, 'Individualisering in wisselend perspectief', pp. 10-11; en Carla van Praag, 'Gezochte en ongezochte gezamenlijkheid: gezin, woongroep, carpool' in: Schnabel, *Individualisering en sociale integratie*, pp. 31-47.

Een duidelijk signaal van individualisering is het afgenomen lidmaatschap van verenigingen en organisaties. Hoewel de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) vorig jaar nog constateerden dat religie terug is van weggeweest, hebben met name religieuze gemeenschappen te maken met afnemende ledentallen.⁵⁶ De opkomst van nieuwe en eigen vormen van zingeving is daar ook debet aan en kan bovendien worden gezien als aspect van individualisering. Uit de studies van WRR en SCP bleek dat een toenemend aantal mensen denkt dat er 'iets' is en ook een zekere behoefte heeft aan zingeving, zonder dat dit tot actief kerklidmaatschap leidt. Naast religieuze instellingen hebben in mindere mate ook politieke partijen en vakverenigingen last van afkalvende ledentallen. In dergelijke organisaties wordt actief gezocht naar nieuwe manieren om het lidmaatschap aantrekkelijk te maken, wat nogal eens leidt tot meer inspraak voor mensen, getuige bijvoorbeeld de invoering van verkiezingen voor de lijsttrekker of de partijvoorzitter bij verschillende politieke partijen. Het individu komt steeds meer aan zet. Sportverenigingen en goede doelenorganisaties lijken minder moeite te hebben met hun ledentallen.⁵⁷

Voor de sociale betrokkenheid van mensen geldt eigenlijk hetzelfde als voor de sociale participatie, deze neemt niet zozeer af, maar is aan verandering onderhevig. Het aantal mensen dat zich inzet op vrijwillige basis neemt de laatste tijd weer toe. Daarbij tonen Nederlanders in groeiende mate een persoonlijke betrokkenheid, blijkend uit een toename van de mantelzorg en gezamenlijke acties op lokaal niveau. (Inter)nationale kwesties die zich op grotere afstand van mensen ontwikkelen moeten het ondertussen met een afname van belangstelling stellen.

Individualisering zorgt weliswaar voor veel wijzigingen in de Nederlandse maatschappij, doch van een sociaal en moreel drama kan hier geen sprake zijn. De mogelijkheden voor individuen zijn enorm toegenomen door het wegval- len van allerlei vanzelfsprekende traditionele verbanden. Mensen ervaren het over het algemeen niet als vervelend dat zij meer ruimte krijgen om eigen keuzes te maken en zelf voor veel zaken de verantwoordelijkheid op zich moeten nemen. De veelgehoorde kritiek van atomisering als gevolg van individualisering doet geen recht aan de werkelijkheid. Individuen maken nieuwe en andere keuzes maar verliezen daarbij elkaar niet uit het oog. Een 'sociaal en moreel drama' is in Nederland sterk overdreven. Al te eenvoudig wordt individualisme op één lijn gesteld met egoïsme en individuali- sering met atomisering. Sociale verbanden zouden onder druk staan onder het motto: 'ieder voor zich'. Uit voorgaan- de uiteenzetting mag blijken dat de gelijkschakeling van individualisme en egoïsme een onterechte is, evenals de atomi- sering van de samenleving als gevolg van individualisering. Het gesignaleerde 'sociaal en moreel drama' komt wellicht veel meer voort uit een nostalgisch verlangen naar oude, voorbije tijden, dan degenen die het drama constateren zelf willen erkennen.

Drs. F.D. de Beaufort is wetenschappelijk medewerkster bij de Prof.mr. B.M.Teldersstichting en eindredacteur van Liberaal Reveil.

56 W.B.H.J. van de Donk e.a. (red.), *Geloven in het publiek domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, Wetenschappelijke Raad voor het Regerings- beleid, Amsterdam 2006; en Jos Becker en Joep de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, 2006.

57 Andries van den Broek, Jos de Haan en Joep de Hart, 'Sociale participatie' in: Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer en Evert Pommer (red.), *De sociale staat van Nederland 2007*, pp. 189-208.